

Иманалиев С.С.

**ААЛАМДАШУУНУН ШАРТТАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДА АДАМДЫН
ТУРУКТУУ ӨНҮГҮШҮ ЖАНА МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮ БЕКЕМДӨӨ**

Иманалиев С.С.

**УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКА И УКРЕПЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
В ПЕРИОД ГЛОБАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

S.S. Imanaliev

**IN THE GLOBAL CONDITIONS OF KYRGYZSTAN AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT STRENGTHENING OF THE STATEHOOD**

УДК:377:58.5

Учурдагы коом кыргыз элинин өткөн доорлордогу баалуулуктарынан алыстап, калктын негизги бөлүгүнүн көбүрөөк маргиналдашуусу (коомго керексиз адамдардын тез көбөйүшү), маргиналдуу инсан өз элинин тарыхый жана маданий баалуулуктарынан баш тартат, Батыштын “чоочун” жорук-жосундарын толук өздөштүрө албай, ички дүйнөнүн жаңжалына чалдыгат, мамлекеттүүлүктүн коопсуздугун сактоо үчүн “маргиналдуу инсан”, “маңкурт” түшүнүктөрүнүн коомдо пайда болуусуна жана жайылуусуна каршы, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн чыңдалышына карата “Манас” эпосунун үчилтигин мамлекеттик сынакка киргизүү коомдук зарылдык.

***Негизги сөздөр:** “Манас” эпосу жөнүндө мамлекеттик мыйзам, адам болмушу, коомдук кыйын кырдаалдар, адам типтери, “маргинал”, “маргиналдуу маданият”, “маргиналдуу инсан”, “маңкурт” түшүнүктөрү, өгөй болмуш, “Манас” эпосунун үчилтиги боюнча мамлекеттик сынак.*

“Манас” эпосунун үчилтигине сый мамиле жасоо Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын атуулдук парзы.

5 берене. КР Мыйзамы “**Манас**” эпосу жөнүндө”. 2011-ж. 28-июнь.

Кыргызстандын эли эгемендүүлүктүн жылдарында социалдык-экономикалык, маданий, рухий-нравалык кескин өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүп, жашоо болмушунун жаңы шарттарынын улам жаралып жаткан маселелерди өз алдынча чечкенге өттү. Ар бир калк, улут тарыхтын жаңы доорунда өзүнүн өткөн-кеткенин, бүгүнкү ал-жайын, эртеңки максат-тилегин кылдат талдап, өйдө-ылдыйын баалап, туура жол, айкын багыт тандоодо басып өткөн болмушунан өрнөк, рухий таяныч издеп турган учур. Уюткулуу элдин акыл-эс, рух дүйнөсүнөн жаралган маданий мурасы «Манас» эпосунда адам болмушунун сырларын үйрөнүү, анын бүгүнкү заманга шайкеш келген орчундуу, баалуу жактарына философиялык анализ берүү зарылдыгы келип чыкты.

Азыркы учурда коомдун чиеленишкен абалында мурунку социалдык көз караштардын, адеп-ахлактык жүрүм-турум нормаларынын алмашуусу, кыргыздардагы муундар аралык маданий-тутумдук байланыштардын бузулушу адамдардын нукура болмушу жөнүндө түрдүү логикалык конструкцияларды жаратып, инсан рухий дөөлөттөрдүн болмушу туура-

луу ойлонот. Демек, субъектинин болмуш проблемасы өзгөчө маанилүү, ал адамдын дүйнөдө алган ордун, турмуш жолун аныктоонун зарылдыгын коюп жатат. Ушул өңүттө инсандан чыгармачыл интеллектуалдык өзгөчөлүгү дүйнөдөгү өз болмушун туура түшүнүүгө багытталып, өткөндүн маданий-руханий мурасын терең өздөштүрүү аркылуу болмуштун терең сырларын түшүнүп, аларды өзүнүн ички дүйнөсүнө айландыруу менен адамдык дүйнөсүн өзгөртө да, өнүктүрө да билүүсү маанилүү.

“Манас” эпосунун үчилтиги дүйнөлүк маданияттын бермети, бардык этностордун жана улуттар аралык ынтымактын толеранттуулук идеяларын бекемдеген, кыргыздардын тарыхын, философиясын, дүйнөтаанымын жана руханий маданиятын камтыган, атуулдукту, достукту, руханий эркиндикти даңазалаган жана мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана чыңдалышына жаратмандык ролду ойногон кыргыз элинин кайталангыс эпикалык мурасы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын президенти Р.Отунбаева кыргыз эли кылымдар бою күтүп келген “Манас” эпосу жөнүндө мамлекеттик мыйзамды 2011-жылдын 28-июнунда бекитти [1]. Ушул мыйзам кыргыз элинин кайталангыс руханий мурасы – “Манас” эпосунун үчилтигин сактоого, өнүктүрүүгө жана даңазалоого байланышкан маселелерди жөнгө салат. Мыйзам 7-беренеден туруп, расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирген.

Цивилизациялык мейкиндиктеги жана социалдык убакыттагы адам болмушунун диалектикасын өздөштүрүү жагдайы кыргыз элинин байыртадан бери келаткан этно-философиялык, этикалык, эстетикалык мурастарынын, нарк насилдеринин изилдениши коомдун өткөөл мезгилине ылайык келүүдө. Мындай шартта энциклопедиялык «Манас» эпосунда болмуштун түркүн урунттуу жактары камтылып, эпикалык аң-сезимде туюнтулуп, туулуп өскөн Ата-журт, Мекен, Эл, Жер үчүн элдин башынан өткөргөн кайгылуу окуялар, коомдук кыйын кырдаалдар, каармандардын турмушу, адам типтери аркылуу кеңири сүрөттөлөт.

Ар бир этнос, эл, улут көптүгүнө же аздыгына карабастан, басып өткөн катаал тарыхында мезгилдин оор, азап-тозоктуу сыноолоруна бетме-

бет кездешет. Коомдо Чакырыкка болгон Жоопту адам болмушу уюштураары мыйзамдуу көрүнүш. Философ, социолог А.Тойнбинин пикири боюнча тарыхтын мүнөзүнүн башатын табияттык же коомдук Чакырык аныктайт. Дүйнөнүн тарыхында Чакырыктын сыноосуна туруштук бере албаган этностор, элдер жок болуп кетишкен.

“Манас” – кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы. “Манаста” коомдук мамилелерди жөнгө салуу болуп саналат. Адамдын социалдашуу процесси ташталган коомдук Сынак-чакырыктарга карата адамды жеке жана жамааттык кызыкчылыктары үчүн жанын аябастан күрөшүүгө даярдайт. Адамдын жеке жоопкерчилигиндеги милдеттеринин коомдук маанисин белгилейт.

Алсак, Манастын жамаат алдындагы милдеттери булар:

1) Элдин башын бириктирүү, ынтымагын бекемдөө.

2) Акылман, билги адамдардын тобун түзүү.

3) Алоокенин эзүүсүнөн эл-жерди бошотуу, ата конушуна кайтып баруу. Демек, эпикалык окуялардын жүрүшүндө Манастын миссиясы, кыргыздардагы адам болмушун уюштуруу, кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналган.

Моделдөө методу изилдөөчүгө адамдын социалдык маданий турмушунун ар түрдүү жактарын, бир бүтүн тутум катары өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ыйгарат. Эпостогу адам типтерин талдоодо субъектидеги касиет-сапаттар негизги аныктагыч болот.

Алар: 1) «Акылман адам»

2) «Айкөл адам».

3) «Эр жүрөктүү адам».

4) «Баскынчыл адам» тибинен турат.

«**Акылман адам**» адам болмушунун көйгөйлүү маселелерин акылдын жана ойдун күчүнө салып чечет. Элди эркиндикке жана көз каранды эместикке баштап, аларды биримдик ынтымакка чакырган Акбалта, Бакай, Кошой, Каныкей акылмандардын үркөрдөй тобун түзүшөт.

Акбалта улуу эпосто жолуккан алгачкы акылман. Алтайга сүрүлгөн кыргыздар анын акылы менен оокат кылып жан багып, кийин күтүрөгөн мал дагы, байлык да күтүшөт. Манастын өсүшүнө өзүнүн акыл-эсин, тарбиясын берет. Жоо жакадан алып турганда чет жердик душмандарга кор, кул болтурбастан, Акбалта жаш балдарды белге таңып, медресе кылып, Манасты эрдик идеяларга тарбиялаган, келечекти көрө билген даанышман.

Бакай эл башындагы баатырларды туура жолго салган кеңешчи, алты айлык болоор жакшылык менен жамандыкты алдын ала көрө билген көсөм. Ал кыраакылыгы менен ак-караны так ажырата алгандыгы, кыргыз урууларынын өз ара ынтымагы үчүн жан аябай күрөшкөн мыкты сапаттары менен башкалардан жогору турат. Бакай «карангыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан» эл урматтаган карыя. Бакай гана өмүр бою Манаска кандай ак кызмат

өтсө, анан баласы Семетейге, небереси Сейтекке дагы ак-ниетинен берилип кызмат өтөйт.

Ошентип «акылман адам» тибинде жамааттын идеологиясында акылмандуулуктун топтолушу, адамды таанып билүү, акыл-эстин коомдук турмуштагы ордуна артыкчылык берүүгө байланышкан идея чагылдырылат. Манастын башчылыгы астында акылман, билги, көсөм адамдардын чакан тобу түзүлөт. Акылмандар жамаатта кадыр-барктуу, батасы журтту байыткан адамдар. Алар жамааттагы калың журтту артынан ээрчитип, болмуштун Сынак-чакырыктарына Жооп таап, элдин жана мамлекеттин өнүгүшүнө салым кошушат.

Үчилтиктин кийинки бөлүмдөрүндө «акылман адам» тибине оң-тетири, тескери мамиле жасалат. Абыке, Көбөш алты арам атуулдук жактан жетилбеген ач көз, эки жүздүү терс сапаттагы кишилердин тобу, Манас өлгөндөн кийин арамдык, чыккынчылык иштерди жасашат. Эпостун контекстинде жалпы элдин милдети катары «акылман адам» тиби көздүн карегиндей корголууга, каралууга тийиш деген орошон ой жатат. «Акылман адамдын» өкүлдөрү кордолсо, кыргыз ордосу алсырайт, таланат. Демек «акылман адам» тиби жамаатты бийлик, күч менен эмес билгичтиги, акылы жана батасы, турмуштук өрнөгү аркылуу калың журтту уютуп, Манаска кол кабыш кылышат.

«**Айкөл адам**» тиби. Адам болмушунун символу болгон бир гана Манаска таандык. Айкөл Манастын туруктуу эпитети.

Алмамбетке көп айтып,

Айкөл Манас бек айтып [2, 149-б.] ...

Асман менен Жеришдин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй [2, 148-б.]

Асман-Жер-Адам. Манас байыркы кыргыздардын алгачкы башкы адамы. Асман менен Жердин ортосунда адам дүйнөсү жайгашкан. Манаста Көктүн жана Жердин касиеттери биригет. «Айкөл адам» өзүнө чейинки жана өзүнөн кийинки адам болмушун бириктирип турат. Адам Көк менен жана Жердин оң сапаттарын алып жүрсө, ал түрдүү жамандыктарды жеңе алат. Эгерде адамдын жердик өзүмчүлдүк, көрө албастык, ашкере керектөөчүлүк терс сапаттары үстөмдүк кылса жакшылыктарды жасай албайт. Кыргыздардын Көктө Теңири, Жерде Мекени, Жүрөктө Айкөл Манасы болгон. «Айкөл адам» Теңирлик күчтү өзүнө бириктирип, табият менен тыгыз байланышта жашоо өткөргөн адамдын идеалын чагылтат.

«**Эр жүрөктүү адам**» тиби. Эпостун бай материалдарында «эр», «эрен», «шер» түшүнүктөрү жолугат. Кыргыздын кандары, акылмандары жана жоокерлери да «эр» атына татыктуу болуп, атак-даңктын ээси болушкан. Көчмөндүк болмуш тиричилиги ата уулдарынан «эр» болууну талап кылган кырдаалдар кездешет.

Найзакерден артык эр,

А дагы ааламга чыр салган [3, 27-б.]

«Эр» касиети Манастын бабасы Караканга да тааандык болгон. «Эр» түшүнүгү өсүп келе жаткан жаш муундун аркалап кете турган милдети катары сүрөттөлөт.

Эркек бала эр болсун

Эр болбосо ал бала,

Туулбай кара жер болсун [3, 27-б.].

Теңир дүйнөнү жаратканда ар бир заттын, жандын касиетин кошо жаратат. Теңир эрдик касиетке ээ адамды тандайт. «Эр» түшүнүгү Манастын чоролоруна карата колдонулат. Эр Чубак, Эр Сыргак, Эр Шууту, Эр Төштүк ж.б. Жалпысынан алганда «эрдик» касиет Манастын ажырагыс сапаты катары бүткүл чыгарманын жүрүшүндө чагылдырылат. Эпосто «эрдин» буюм-тайымдар дүйнөсүнө өзгөчө көңүл бурулат. Алар: а) эрдик, ар-намыстуулук; б) акыл-эстүү аялы; в) досу, чоролору; г) күлүк аты, тулпары; д) курал жабдыктары; е) коштогон жаныбарлары (кушу, ити, төөсү) болуусу зарыл. Эр адамга өзгөчө урмат-сый көрсөтүлүп «башым тартуу, атым тартуу» деп сүрөттөлөт. Маселен, Алмамбет келгенде Манас Аккуланы баш кылып бир нече тулпарды, жоо куралдарына чейин тартуу кылат.

«**Баскынчыл адам**» тиби. «Манаста» эпикалык оң типтеги каармандар менен катар эле, терс мүнөздөгү каармандар сандап кездешет. Баатырлык салтка ылайык эки тараптын жоокерлеринин артыкчылык кылган сапаттары да арбын. Коңурбайда күч-кубат, айлакерлик, баатырдыгы да бар. Ал кытайлардын каны жана аскер башчысы. Алооке, Коңурбай Манастын эле душманы эмес, Сынакчакырык ташталган кыйын кезендерде баскынчылык менен кол салган, өзүнүн үстөмдүгүн орноткусу келген элдин душмандары. «Баскынчыл адам» тибине Алооке, Эсенкан, Коңурбай, Жолой ж.б. алдамчылык, амалдуулук, ач көздүк, кекчилдик, карасанатайлык, эки жүздүүлүк менен кол салышкан тышкы душмандар кирет.

Манас жана анын кырк чоросунун өз ара мамилелери. Тарыхчы, профессор КР УИА-нын мүчө-корреспонденти Д.Жунушалиев: «уруучулуктун иденттүүлүгүнүн социалдык-психологиялык негизин коллективдүү каада салттар, салтташкан жамаат, топтук баалуулуктардын өз ара жардам берүүлөрдүн түрдүү формаларында көрүнөт: тууганчылык, журтчулук, коншулук, ынтымак, жардам, кошумча, ашар, саан күчүн берүү, мингичти убактылуу берүү ж.б.» деп кыргыздардын иденттүүлүгүн баса белгилеп өтөт [4, 267-б.]. Кыргыз коомунун биринчи уюмун өз алдынча түтүн булатып, бөлүнүп чыккан түтүн (үй-бүлө) түзгөн. Түтүн дегенибиз тамак-ашты өз алдынча жасап, оокаттанып тиричилик өткөрүшкөн белгилүү бирдиктеги уюм.

Кан Манастын кырк чоронун алдында милдети: чоролорду аял, үй, минерине ат, жоокердик курал жарактар менен камсыз кылуу. Манас алардын болмушун курат. Чоролордун Манаска карата болгон

милдеттери: баары жан дилинен Манасты жана анын эли-журттун бүтүндүгүн, ар-намысын коргоо идеясы баш коштуруп, аларды атуулдук ант менен бириктирет.

Байыркы салттуу коом үч коомдук катмарга: 1) жоокерлерге 2) шамандарга 3) дыйкан-малчыларга жиктелген. Манас хан болуп шайланышы менен берки эки катмарга үстөмдүк кыла баштайт [5, 150-б.]. Мында «Манастагы» коомдук мыйзамдардын ордун, объективдүүлүгүн жана ролун ачып берүү иштери алдыда турат.

«Манаста» коом жана адам, жашоо маңызынын маселери чагылдырылат. Адам деген ким? Адам эмне үчүн жашайт? Болмуштагы адамдын дайындалышы эмнеде? деген философиялык суроолор байыртадан ойчулдарды, акылмандарды ойлондуруп келген.

Адамдын болмушун ким жакшы билет? Анын болмушундагы үй-бүлөсү, аялы. Анан туугандары, жакын санаалаштары, достору, чоролору. Алар адамдын бүткүл жашоо болмушундагы кайгы-кубанычын, эрдигин-эси жоктугун, жакшылык-жамандыктарын, дос-душманын, эли-жери, ата-эне баланын милдети, арманы-намысы, өмүр-өлүмү, керээз-кошогу ж.б. окуяларынын түздөн-түз катышуучулары жана жандуу күбөлөрү болуп саналышат.

Азыркы учурда кыргыз коомундагы адамдын ордун аныктоо актуалдуу маселе бойдон калууда. Аларды изилдөө үчүн элдин өткөндөгү, учурдагы болмушун кароо абзел. Өткөн доордогу тарыхын толук билбегендик, учурдун адамын адашууларга алып барат. Ал үчүн адам болмушунун сырларын үйрөнүү зарыл. Адамдар болмушу эмнеге негизделгендигин билгилери келет. Маселе адам болмушунун уюштурулушу элдин рухунда кандай кабыл алынып, бааланганын алардын тарыхый баскан жолун, болмушун түшүнүү зарылдыгы чыгат.

Мурунку муундардын болмушу жана өрнөгү, азыр улантылып жатабы же алардан толук ажырап, бөлүнүп өз күнүн өткөрүп жатабы? Элдин тарыхында, маданиятында адамдык болмуш толук ачылган бактылуу учурлар болгонбу? Дегинкисинде түпкү тарыхынан, руханий баалуулуктарынан ажыраган эл, баштарынан өткөргөн мурунку болмушундай, өгөй болмушту ээрчип, башкаларды туурап жашайт. Бирок, мындай абалда адамдардын калгысы келбейт, анткени тарыхый жактан келечеги көрүнбөйт. Адам бардык аракетин болмушун табууга, аны толук ачууга багыттайт.

Ал үчүн тарыхына назар салып, байыркы даңктуу бабаларынын өрнөгүн жана болмушун үйрөнүп, алардын жардамы аркылуу болмушун ачып, өнүктүрө алат. Биздин оюбузча, бүткүл «Манас» үчилтигиндеги коомдук окуулардын эң эле орчундуусу

«Өздөн чыккан жат жаман,

Өзөктөн чыккан өрт жаман» делип,

айтылат. Бир караган адамга ушу да татаал сөз бекен, жөнөкөй эле түшүндүрүп койсо болот дегендер

капталдан чыгат. Сени сөз менен басмырлап, опузалап окута баштайт. Аттиң ай, алардын арасында айрым даражалуу окумуштуулардын, эл башчыларынын жүргөнүнөн өзүң уяласың? Акыйкатты дат баспайт да.

Кыргызстандагы эң эле кооптуу оор көрүнүш – бул калктын негизги бөлүгүнүн көбүрөөк маргиналдашуусу (коомго керексиз адамдардын тез көбөйүшү), учурдун Сынак-чакырыктарына коомдогу тескери көрүнүштөр (жакырчылык, “жаңы кыргыздар”, “жаңы саясий элита”, Бишкектеги жана облустун борборлорундагы “ак сөөктөрдүн айылы”, “үй-бүлөлүк башкаруу”, “криминалдашкан бийлик”, “качкын президенттер” ж.б.у.с.) жооп болгонсуду. Маргиналдашуу процесси коомдун төмөнкү жана жогорку катмарын толук чырмады.

Планеталык масштабда ой жүгүрткөн атактуу жазуучу Ч.Айтматов да ааламдашуу процессиндеги адамдын ордун, тибин адабий бийиктиктен саресеп салып караган. Азыр Чыгыш-Батыш маданияттарынын өз ара куюлушу, жуурулушу процесстери тынымсыз жүрүп жатат. Ч.Айтматовдун “Ак кеме”, “Кылым карыктар бир кын”, “Кыямат”, “Кассандра тамгасы” ж.б., чыгармалары адамдын жан дүйнөсүндөгү адамдык нарк-касиетти ойготуп, “Канткенде адам уулу адам болот” деген улуу суроолорго жооп издетип келет. Илимий сөздүктө “маргинал”, “маргиналдуу маданият”, “маргиналдуу инсан”, “маңкурт” түшүнүктөрү кездешет. Маргинал (французчадан *marginal* - кошумча нерсе, артык баш нерсе, чеке-белде калган жазуу) мурдагы социалдык байланыштардан ажырап, коомдун чеке-белинде калган адам.

Ч.Айтматовдун “Ак кемесинде” маргиналдуу инсан Орозкул Бугу энени толук жерийт [6, 128-129-бб.], өз элинин тарыхый жана маданий баалуулуктарынан баш тартат, Батыштын кыргызга “чоочун” жорук-жосундарын толук өздөштүрө албай, ички дүйнөнүн жаңжалына чалдыгат. Орозкул эпостогу “Өзөктөн чыккан өрттүн” кейпин кийип, өзү тирүү кезинде өзүнө күмбөз тургузган тескери жоругу, шаан-шөкөт күткөн кайдыгерлиги, эгоисттиги менен ашып түшөт. “Маңкурт” - деп, тарыхый эс-тутумун, өз эли менен болгон байланышын жоготкон адамды айтабыз. Элдик кызыкчылыктардан жана элдин бардык баалуулуктарынан баш тартып ара жолдо калгандар “Өздөн чыккан жаттын” кейпин кийип, коомдук абалы бүдөмүк (ким болоору белгисиздер) булар “маргиналдар”. Жогоруда аталган түшүнүктөр кыргыздардын менталитетине каршы келет. Аларда адам болмушу аныкталбай, өгөй болмушту ээрчип жашайт. Эң башкысы элдик баалуулуктарга жана кудайларга алып баруучу жолдор кесилип, инсан ара жолдо калып жоголот.

Биз байыркы Кытайдагы Конфуций окуусунун терең маанисине кайрылсак. Конфуций окуусу б.з.ч. VI-V кк. пайда болгон. Кытай тарыхында алгачкы жолу өз мектебин ачкан. Конфуцийдин “Лунь-Юй” (“Аңгемелер жана ой толгоолор”) чыгармасы баш-

тапкы билим берүүнүн негизин түзүп, окуучулар аны жатка билүүгө тийиш болгон [7, 154-156-бб.]. Конфуцийде ар бир адам коомдон алган ордуна ылайык келиши керек, “Өкүмдар дайыма өкүмдар, ата – атадай, бала – баладай, букара – букарадай болууга тийиш” болгон. Коомдо туугандык мамилеге эмес, социалдык баш ийүүчүлүккө, өзүн өзү башкаруу илимине көңүлүн бурган. Конфуцийдин философиясында адептүү аристократ, ак сөөк тууралуу (цзюнь цзы) окуу негизгилерден. Өз доорундагы коомдун бытырандылыгынан, адеп-ахлактын кыйрашынан чочулаган Конфуций адамды сыйлоо аркылуу ишке ашкан идеалдуу адамдарды тарбиялоо маселелерине өзгөчө көңүлүн бурган.

Мамлекеттик деңгээлде Конфуцийге сыйынуу б.з.ч. 53-жылдан баштап, дээрлик 1928-жылга чейин жашап келген. Кытайдагы “маданий революция” аяктагандан кийин 1970-ж. кайра калыбына келтирилген. Демек, Конфуцийдин окуусу XXII к. бери кытайды кытай кылып уютуп, болмушун болтуруп келе жатат. Болочоктогу ар бир чиновник Конфуцийдин коомдук-саясий окуусунан сынак бергенден кийин гана башкаруу иштерине иштөөгө сунушталган. Азыркы түшүнүк менен айтканда, маргиналдардын коомдук жогорку тепкичтерге көтөрүлүшүнө кылымдар бою бөгөт коюлган. Конфуцийдин окуусу Кытай коомунда пайда болуучу “маргинал”, “маңкурттарга” каршы коомдук филтрдин кызматын аткарып келет.

Совет коомунун тарыхындагы партиялык мектептер (Москва ш., Алматы ш., Ташкент ш.) зор ролду ойноп, коомду экономикалык-саясий жактан башкаруу илимин (тарыхый жана диалектикалык материализм) жаңы коомдун куруучуларына табияттын жана коомдун мыйзамдарын терең калыптандырган, бүтүрүүчүлөр аларды эки жыл бою жаттап, жатка билип, Сынакты ийгиликтүү тапшыргандан кийин гана мамлекеттик кызматта (партком, горком, райком, обком ж.б.) иштей алышкан. Биздеги башкы кемчилик башка коңшу өлкөлөр сыяктуу партиялык мектептин уюшулбагандыгы, илимий башкарууну камсыздай алган профессордук-окутуучулук элитанын ошо кездеги жоктугу жана калыптанбагандыгы, башкаруу илиминдеги тажрыйбасыздык азыр да өз кедергисин тийгизүүдө. Бизде баш-аламан элдик революция, төңкөрүш окуялары, а коңшу өлкөлөр башкаруу илими аркылуу тарыхтын мыйзамдары менен биргеликте иш алып барып, экономикалык ири өсүштөрдү жаратууда.

Маданияттын философиясы жана теориясында адам типтери, моделдери, идеалдары түзүлөт. Улуу эпостогу адам типтеринин төрткө бөлүнгөнүн баамдадык:

1) «Акылман адам». 2) «Айкөл адам». 3) «Эр жүрөктүү адам» тибинен турат. Биз байыркы дейбизби, эпос дейбизби, биздин коомдук турмушка жогоруда аты аталган үч адамдын тиби жетишпей турат! Учурда коомдук Чакырыктар жараткан

адамдык болмуштун маани-маңызын философиялык реконструкциялоо аркылуу эгемен Кыргызстандын калктарынын маданий мурастарынын, каада-салттарынын, улуттар аралык мамилелеринин өнүгүшү, коомдук болмушунун түзүлүшүн иликтөө менен терең байланышкан.

Ааламдашуу процессинде бүгүнкү жаш муундардын аз да болсо сонун сапаттары бар. Алар жан дүйнөнүн жакырлыгын ымандык-тарбиялык жактан жеңип, элибиздин баалуу мурастарына кайрылып, өз өнөрлөрүн эл алдыларына тартуулашты.

Жакында Нарын облусунда “Бал таттуу” бейөкмөт уюму, “Дордой” ассоциациясы уюштурган, мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылынын алкагында XVII облустук “Жаш таланттар-2014” кароо сынагы 2014-жылдын 18-19-апрелинде Нарын шаарында болуп өттү. Кароо сынакты “Бал таттуу” бейөкмөт уюмунун директору, “Дордой” ассоциациясынын вице-президенти, саясат илимдеринин доктору Г.С.Мамбеталиева салтанаттуу түрдө ачты. Кароо-сынак 8 номинация: Манас, дастан айтуу, ыр, сүрөт, кол өнөрчүлүк, бий жанры, улуттук аспаптар боюнча өткөрүлүп, он жети жылдын аралыгында жаш таланттардын сынагына катышуучулардын саны 460 тан ашты. Кароо сынакты баалоого Бишкек шаарынан абыдан абройлуу, кесипкөй өнөр ээлери чакыртылган. Быйылкы сынактын өзгөчөлүгү жюрилер кайсы окуучу, кайсы мектептен деген маалыматтан жана көз караштан алыс болушуп, жаш таланттар белгиленген катар нумурлары менен упай топтой алышты. Манас айтуучулук өнөрү облустук Жаштар сарайында өтүп, ага 16 талант катышып, баарыбызды кубандырды. Сынактын жыйынтыгы музыкалык драмалык театрда өтүп, алдыңкы катардыгы сунулган билеттер боюнча эпостун сюжеттерин аткарышкан № 315, № 316, № 303 номерди алып жүрүшкөн таланттарыбыз байгелүү орундарды ээлешип, республикалык кароо-сынакка жолдомо алышты. Жаш таланттарга демөөрчүлүк кылган “Бал таттуу” бейөкмөт уюмуна ыраазычылык билдиребиз жана да, жаңы спонсорлор болуусун каалап кетебиз.

Биздин “Манас” эпосунун үчилтигинен алар сабактарыбыз барбы? Алар кайсылар? Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу жөнүндө мыйзамын жетекчиликке алып, “Манас” эпосунун үчилтигин кеңири пропагандалоо үчүн идеялык-тарбиялык жана тарыхый-маданий иш-чараларды кабыл алуу.

Азаттык алган мамлекеттүүлүктүн коопсуздугун сактоо үчүн “маргинал”, “маргиналдуу маданият”, “маргиналдуу инсан”, “маңкурт” түшүнүктөрүнүн коомдо пайда болуусуна жана жайы-

луусуна каршы максатта кыргыз мамлекет-түүлүгүнүн чындалышына карата “Манас” эпосунун үчилтигин мамлекеттик сынакка киргизүү зарыл. Улуу эпостогу “Өздөн чыккан жат жаман, өзөктөн чыккан өрт жаман” деген улуу бабалардын тарбиялык-идеологиялык насаат сөздөрүнүн мааниси эбегейсиз зор, коомдо качан аталган сөздүн тескери мааниси күч алганда, кыргыз коому ичтен ириген, кыйрап жок болгон.

Жыйынтыгында а) “Манас” эпосунун үчилтигин мамлекеттик сынакка киргизүүдө, атайын коомчулук менен бирге программа иштелип чыгып, иш-планы бекитилет. б) Манасчылар жана манастануучулар мындай иш-чараларга түздөн-түз катышат. в) Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер бардык башкаруу деңгээлдеринде иштешкен кызматкерлер сынак иштерин ийгиликтүү тапшыргандан кийин гана иштөөгө сунушталат. г) “Манас” эпосунун үчилтиги боюнча мамлекеттик сынак жана “Мамлекеттик тил” сынагы белгилүү даражада чогуу, бийик жоопкерчиликте өткөрүү жагы көзөмөлгө алынат. е) И.Арабаев атындагы КМПУнин Манастануу институтунун коомдук беделин жакшыртуу жана жогорулатуу. Мисалы, 2013-окуу жылында институттун директору коомдук ишмер жана филос.и.к., доцент Т.Тургуналиевдин демилгеси менен “Манас таануу” сабагы бардык адистиктерге 2 кредит (60 саат) көлөмүндө киргизилген. Институтка атайын иш-чараларды тапшыруу зарыл.

Коомдогу адам типтеринин зарыл байланыштагы «ишмердүүлүгү» жашоо маңызына дал келгенде адамдык болмуш ачылат. Акыйкатта «Манас» элдүүлүктүн, мамлекеттүүлүктүн жок болуп кетпей, өлгөн сайын тирилген, өчкөн сайын түтөгөн адам болмушунун сырын ачкан кыргыз элинин башкаруу даанышмандыгынын философиясы болуп саналат.

Адабияттар:

1. Акыйкатчы (Омбудсмен) Республикалык коомдук укуктук газета. № 10 (125) Июль, 2011-ж. 1-6 - бб.
2. Манас. Эпос. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. 3-китеп.
3. Манас. Эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. 1-китеп.
4. Джунушалиев Д. Традиционный общественный строй и культура быта кыргызов. // Цивилизация скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Б.: 2005.
5. Акмолдоева Ш.Б. «Манас» ааламы. Б.: «Илим». 2003.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. -3-т. Бишкек., 2008.
7. Акунов А. Ожукеева Т. Байболов К. Политология. Кыскача сөздүк. Бишкек., 1996.

Рецензент: д.ф.н., профессор Бокшев Ж.Б.